

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920**

Το δίτομο έργο του Γιώργου Δερτιλή αποτελεί, στην πραγματικότητα, μια «κατάθεση» του συνόλου σχεδόν του έργου του: όπως λέει ο ίδιος στα «Προλεγόμενα», «... η συγγραφή ήταν μια ασυνεχής και δύσκολη διαδικασία 21 ετών, 1982-2002...» (σ. XV). Το βιβλίο οργανώνεται σε 11 μέρη, που πλαισιώνονται από εκτεταμένη εισαγωγή και επίμετρο και συνοδεύονται από παράρτημα πινάκων, βιβλιογραφία και ευρετήρια. Όλα σχεδόν τα βασικά προηγούμενα έργα του συγγραφέα «συμμετέχουν» στην παρούσα έκδοση: ένα από τα ενδιαφέροντα, μάλιστα, στοιχεία της είναι ότι μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τη συνομιλία με τα έργα αυτά, τις μετακινήσεις, διορθώσεις, εμπλουτισμούς που έχουν συντελεστεί στη διαδρομή της ζωής ενός μελετητή, και που αντιστοιχούν σε ανάλογες μετακινήσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας. Τα έργα *Το ζήτημα των τραπεζών* (1980) και *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι...* (1993) καλύπτουν τρία μέρη του βιβλίου με εκτεταμένα αποσπάσματα,¹ ενώ τα έργα *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση* (1984), και *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση* (1977) αξιοποιούνται σε διάσπαρτα σημεία.² Η σύνθεση που παρουσιάστηκε σε αφιέρωμα του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* το 1999 ενσωματώνεται αυτούσια στο παρόν βιβλίο.³ Άλλα άρθρα και δοκίμια του συγγραφέα επίσης ενσωματώνονται, με παραλλαγές ή αυτούσια.⁴

Αν η ενσωμάτωση παλαιότερων (και ανομοιογενών) κειμένων, μαζί με τις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις, δυσχεραίνει τη δημιουργία μιας πραγματικά νέας σύνθεσης, και αν μερικές φορές η ανάγνωση δυσκολεύεται από επαναλήψεις και από την ανισομερή διαπραγμάτευση θεμάτων και περιόδων, ωστόσο η ενότητα του έργου ξαναβρίσκεται τελικά στο επίπεδο της θεματικής, των βασικών ζητημάτων που απασχολούν τον συγγραφέα και με τα οποία επιχειρεί να οικοδομήσει «ερμηνευτικά σχήματα», όπως λέει ο ίδιος, της ελληνικής ιστορίας. Επειδή δεν είναι δυνατό να παρουσιαστεί σε περίληψη ένα τόσο εκτεταμένο έργο, αυτά ακριβώς τα ερμηνευτικά σχήματα θα προσπαθήσω να συνοψίσω στη συνέχεια, για να συζητήσω ορισμένες πλευρές τους. Προηγουμένως πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο τίτλος του βιβλίου δεν αντιστοιχεί στο περιεχόμενό του. Με το «ελληνικό κράτος» του τίτλου εννοείται η επικράτεια, εφόσον ζητήματα συγκρότησης –θεσμικής, διοικητικής, ιδεολογικής κ.λπ. – του κράτους και του μηχανισμού του, ζητήματα πολιτικής ιστορίας –διαμόρφωση και εναλλαγές πολιτι-

κών, πολιτικές πρακτικές κ.λπ. – δεν περιλαμβάνονται στο βιβλίο. Πρόκειται, συνεπώς για προσεγγίσεις στην οικονομική και δημοσιονομική ιστορία της Ελλάδας του 19ου αιώνα, και μάλιστα σε επίπεδο συνθετικών απόψεων για την ιστορία αυτή.

Στο επίπεδο, καταρχήν, μιας συνολικής αποτίμησης, ο Γιώργος Δερτιλής υποστηρίζει ότι η ελληνική οικονομία εγνώρισε ανάπτυξη τον 19ο αιώνα, μια ανάπτυξη που βασίστηκε στην αγροτική παραγωγή, στο εμπόριο και στη ναυτιλία, και ως ένα βαθμό στις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, μια ανάπτυξη, επομένως, που έγινε χωρίς εκβιομηχάνιση: «...η Ελλάδα μπόρεσε, χωρίς επιδόσεις στη βιομηχανία, να στηρίξει αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση στον τριτογενή τομέα» (σ. 39). Ευρύτερες αλλαγές στην ελληνική οικονομία και κοινωνία, με την ανάπτυξη των πόλεων και του τομέα των υπηρεσιών, ιδίως του τραπεζικού, και με τη δημοσιονομική εξυγίανση, εντοπίζει ο συγγραφέας ιδίως στην περίοδο 1897-1912, την οποία χαρακτηρίζει «δημιουργική δωδεκαετία» (σ. 867) και περίοδο ενός «μικρού οικονομικού θαύματος» (σ. 839). Κομβική θέση στη φυσιογνωμία της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας κατέχει η ναυτιλία, η μεγάλη σταθερά της ιστορίας της, που θεωρείται, μαζί με τη διασπορά, βασική ιδιοτυπία, το κατεχόμενη στοιχείο που αποτρέπει τη «βαλκανική ταξινόμηση» (σ. 776) της χώρας: «Το ευρύ άνοιγμα προς τη θάλασσα επηρέασε καθοριστικά την ιστορική εξέλιξη των ελλαδικών κοινωνιών» (σ. 775). Καθοριστικός επίσης σε όλες αυτές τις εξελίξεις είναι ο ρόλος του ελληνισμού της ομογένειας και της διασποράς, οργανωμένου σε επιχειρηματικά δίκτυα: «Η διασπορά: μήπως αυτή ήταν, τελικώς, η πηγή που πότιζε ανέκαθεν την οικονομία (και την παραοικονομία) της Ελλάδας, πηγή πολύ πλουσιότερη από την εγχώρια παραγωγή;» (σ. 31) αναρωτιέται ο συγγραφέας στην «Εισαγωγή», για να διαβεβαιώσει πιο κάτω ότι «ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και ερμηνεύουμε την νεοελληνική ιστορία εξαρτάται εν πολλοίς από το πώς αντιλαμβανόμαστε και κατανοούμε την ιστορία των ελλήνων αστών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς, από τον 18ο αιώνα έως το τέλος του 20ού» (σ. 769).

Από τον καιρό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, κατά τον Γιώργο Δερτιλή, η «πολυέργεια» υπήρξε κοινό χαρακτηριστικό αγροτών και αστών. Στο επίπεδο των ηγετικών στρωμάτων – των προεστών, εμπόρων και τοκιστών – οι δανειστικές σχέσεις στην ύπαιθρο αποτέλεσαν τον κυρίαρχο τρόπο απόσπασης πλεονάσματος και σώρευσης πλούτου, έναν τρόπο ο οποίος και διαμόρφωσε επιχειρηματικές συμπεριφορές με μεγάλη διάρκεια – προτίμηση στο ρευστό κεφάλαιο και αποχή από επενδύσεις. Στο ελληνικό κράτος, οι προσετοί-κτηματίες πέρασαν στην πολιτική, αφήνοντας την καλλιέργεια των κτημάτων τους στους μικροκαλλιεργητές και τελικά, λόγω και του υψηλού κόστους του «πελαταιακού συστήματος», οικονομικά αποδυναμώθηκαν, ενώ και οι νεότερες γενιές

*Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. Α-Β, Εστία, Αθήνα 2006. Επιστημονικοί συνεργάτες: Αλέξης Φραγκιάδης (έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων), Άννα Μανδουλαρά (βιβλιογραφική έρευνα). Εικονογραφική τεκμηρίωση: Γιάννης Σαΐτας

Η Χριστίνα Αγριαντώνη διδάσκει Σύγχρονη ιστορία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

μεγαλοκτηματιών –όσοι διαμορφώθηκαν μετά τη διανομή των γαιών το 1871 και οι μετέπειτα αγοραστές των θεσσαλικών τοιφλικιών— δεν ενδιαφέρθηκαν για επενδύσεις και βελτιώσεις στη γεωργία. Έτσι, στις μικρές όπως και στις μεγάλες ιδιοκτησίες, επικράτησε το σύστημα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, η οποία αδυνατούσε να βελτιώσει την παραγωγικότητά της.

Το ελληνικό κράτος, πάντα κατά τον συγγραφέα, γεννήθηκε «εκ του μηδενός» και ως «νέα και αδύναμη κρατική οντότητα» (σ. 764) αναγκάστηκε εξ αρχής να προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό καθώς δεν μπόρεσε να εξοφλήσει τους δανειστές του, έδωσε τη δυνατότητα στις εγγυήτριες Μεγάλες Δυνάμεις, και κυρίως στην Αγγλία, να χρησιμοποιούν το χρέος αυτό ως μοχλό πίεσης σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο συμβιβασμός του 1878 και το άνοιγμα των διεθνών χρηματιστηρίων στα ελληνικά δάνεια ήταν η «ανταμοιβή» για το ότι, στην ανατολική κρίση του 1875-78 οι ελληνικές κυβερνήσεις «κατόρθωσαν να ελέγξουν τις αλυτρωτικές τους διαθέσεις... ακολουθώντας τις επιθυμίες της Μ. Βρετανίας» (σ. 324). Στο εσωτερικό μέτωπο, η ίδια αυτή αδυναμία του νέου κράτους δεν του επέτρεπε να εδραιώσει την εξουσία του μόνο με την κρατική βία, αλλά το υποχρέωνε να τη νομιμοποιήσει εξασφαλίζοντας την κοινωνική συναίνεση – μια νομιμοποίηση που την είχαν επίσης ανάγκη τόσο η «κοινωνική ιεραρχία που προϋπήρχε του κράτους, έτσι όπως μεταμορφώθηκε βαθμιαίως στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του» (σ. 764), όσο και το εκάστοτε «πλέγμα εξουσίας» που περιέβαλλε το κράτος. Οι συνθήκες αυτές επέβαλαν την πρώιμη καθιέρωση ενός «καθεστώτος λίγο ή πολύ δημοκρατικού» στην Ελλάδα, το οποίο «εμβολιάστηκε» στο παλιότερο σύστημα της πατρωνείας, γεννώντας έτσι «ένα ιδιότυπο και εξισωτικό μείγμα δημοκρατίας και πελατειακού συστήματος» (σ. 764). Και επειδή «το κριτήριο της αγροτικής ψήφου έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στην πολιτική ζωή» (σ. 748), το ελληνικό κράτος, ή καλύτερα «οι κοινωνικές και πολιτικές αρχιηγείες της χώρας» (σ. 759) προχώρησαν σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, όλες ευνοϊκές για τα αγροτικά στρώματα: με την αγροτική μεταρρύθμιση μοιράστηκαν πρώτα οι εθνικές γαίες (1871) και έπειτα οι μεγάλες γαιοκτησίες (1917), η «πιστωτική μεταρρύθμιση» απάλλαξε τελικά τους αγρότες από την τοκογλυφία⁵ ενώ με τη φορολογική μεταρρύθμιση μειώθηκε σταδιακά η φορολογική επιβάρυνση των αγροτών και αυξήθηκε εκείνη των αστικών στρωμάτων, την ώρα που οι ανώτερες εισοδηματικές τάξεις υποφορολογούνταν συστηματικά.

Πριν προχωρήσω, είναι απαραίτητες εδώ μερικές ακόμα διευκρινίσεις για τον χαρακτήρα του έργου και για ορισμένες ιστοριογραφικές επιλογές του συγγραφέα. Στα «Προλεγόμενα», διατυπώνει καταρχήν ρητά την επιθυμία του να απευθυνθεί «όχι μόνο στον ειδικό αναγνώστη, τον ιστορικό, τον κοινωνιολόγο, τον οικονομολόγο... [αλλά] ίσως ακόμη περισσότερο, στους γενικούς αναγνώστες... που αγαπούν το διάβασμα» (σ. XV), και τούτο με τον επιπλέον στόχο να ανατρέψει παλαιά στερεότυπα και ριζωμένες πεποιθήσεις: [επιδιώκεται] «μια ερμηνεία της νεότερης ιστορίας των Ελλήνων νέα και τολμηρή, χειραφετημένη από την σοβινιστική... προγονολατρία» (σ. 6), αλλά και απαλλαγμένη από «ορισμένες απόψεις για την ελληνική ιστορία τις οποίες θεωρεί προκατειλημμένες». Η επιλογή αυτή επιβαρύνει, μερικές φορές, τη συνοχή του βιβλίου, με την παρεμβολή εκλαϊκευτικών γενικεύσεων (π.χ.: «Η οικογένεια από καταβολής ελληνικού κράτους τρέχει να εξασφαλίσει [στα παιδιά της] θέση στο Δημόσιο με ρουσφετί...»,

σ. 21) και συνομιλιών με – μάλλον παλαιές – εκδοχές της δημόσιας ιστορικής κουλτούρας (π.χ. ο μύθος της ψυροκόσταινας), που δεν αντιστοιχούν στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της ελληνικής ιστοριογραφίας. Η επιδίωξη της εκλαϊκευσης, εξάλλου, μαζί με κάποια πεποίθηση του συγγραφέα για τις εξορθολογιστικές δυνατότητες της «αμερόληπτης», «επιστημονικής μεθόδου» (σ. 9), δίνουν συχνά στον λόγο του έναν έντονο τόνο διδακτισμού.

Τις σχηματοποιήσεις και γενικεύσεις ευνοεί ωστόσο και η προτίμηση του συγγραφέα για τις συνέχειες και τις σταθερές της ιστορίας, για «τα μακροχρόνια, διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της χώρας, κοινωνικά και οικονομικά» (σ. 10), τα οποία κατά κύριο λόγο αναζητά: «το ενδιαφέρον... δεν είναι οι μεταβολές· είναι οι σταθερές, οι συνέχειες...» θα πει, μιλώντας για την παράδοση της δικτυακής οργάνωσης πλοιοκτητών και επιχειρηματιών (σ. 783). Όμως οι σχηματοποιήσεις αυτές δεν δίνουν πάντα την εντύπωση ότι έχουν υποστεί τη βάση της ιστορικής ύλης, του πραγματολογικού υλικού, ενώ η έμφαση στις διαχρονικές «συνέχειες», στις σταθερές, υποβαθμίζει τις ταλαντώσεις και τις τομές της ιστορίας. Οι γενικεύσεις πάντα κινδυνεύουν να ισοπεδώνουν τις διαφοροποιήσεις σε χρόνο, τόπο και είδος, και ο συγγραφέας συχνά επισημαίνει τον κίνδυνο, αλλά δεν τον αποφεύγει. Οι τάσεις αυτές αποτυπώνονται σε ένα λόγο που είναι συχνά δοκιμαϊκός και διαχειρίζεται γενικές κατηγορίες –οι χωρικοί, φτωχοί και λιγότερο φτωχοί, οι τοκιστές και οι έμποροι, οι κτηματίες, οι ομογενείς, οι αρχιηγείες, το κράτος και το «πλέγμα εξουσίας»– χωρίς να εξειδικεύεται σε πρόσωπα, περιστατικά ή συγκεκριμένες καταστάσεις.

Θα προσπαθήσω παρακάτω να τεκμηριώσω τις σκέψεις αυτές, συζητώντας μερικές από τις βασικές προτάσεις του συγγραφέα. Η εκτίμηση, καταρχήν, για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα δεν θα συναντούσε σήμερα ενστάσεις στην ελληνική ιστοριογραφία. Εδώ ο συγγραφέας έχει γόνιμα εγκαταλείψει τον παλιό προβληματισμό του περί του καπιταλιστικού ή μη χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.⁶ Αν «διασώζεται», κάπως αφανής, η διάκριση μεταξύ «ποσοτικής ανάπτυξης» και «ποιοτικού μετασχηματισμού», αυτός ο τελευταίος, που ουσιαστικά ταυτίζεται με την εκβιομηχάνιση, δεν θεωρείται πλέον αναγκαίος και η εκτίμηση για το τελικό αποτέλεσμα είναι ανεπιφύλακτα θετική.

Όμως ανεξαρτήτως του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς ή της τελικής αποτίμησης, το πρόβλημα εδώ έγκειται στο ότι, στην αναλυτική διαπραγμάτευση, δεν αποδίδονται οι κυματισμοί και οι ανατροπές των φαινομένων. Η ανάπτυξη αυτή (ο συγγραφέας βασίζεται κυρίως στους δείκτες του ΑΕΠ και της αγροτικής παραγωγής που έχουν δημιουργήσει οι Κ. Κωστελένος και Σ. Πετμεζάς) παρουσιάζεται ως μια ενιαία, γραμμική διαδικασία για όλο τον 19ο αιώνα. Η διεθνής ύφεση της περιόδου 1875-1895, την οποία γνωρίζει ασφαλώς ο συγγραφέας (σ. 495, 550) και η οποία έπληξε και την ελληνική οικονομία, δεν υπολογίζεται. Μιλώντας για τον αγροτικό τομέα ειδικότερα, και για την περίοδο 1860-1900, που θεωρεί ενιαία, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι «η παραγωγή όλων των βασικών προϊόντων αυξανόταν με ταχείς ρυθμούς σε όλη την περίοδο» (σ. 357), κάτι που δεν επιβεβαιώνουν τα στοιχεία των (δυσανάγνωστων, εξάλλου) πινάκων που παραθέτει (αρ. 27-28),⁷ ούτε οι διαθέσιμες μαρτυρίες για την περίοδο αυτή, αλλά ούτε και τα όσα ο ίδιος λέει, όταν αναπτύσσει παρακάτω τα προβλήματα της σιτοκαλλιέργειας (σ. 362-367).

Η κάπως ισοπεδωτική αυτή αντίληψη δεν είναι χωρίς συνέπειες στον τρόπο που γίνονται κατανοητές οι εξελίξεις της επο-

χής και της αμέσως μεταγενέστερης. Γιατί μετά τη δεκαετία του 1870, η ευνοϊκή αγροτική συγκυρία είχε λήξει και είχε αρχίσει η αντίστροφη μέτρηση για τον αγροτικό κόσμο, στην Ελλάδα όπως και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, εξάλλου, πράγμα που αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα των αλλαγών, που και ο ίδιος ο συγγραφέας διαπιστώνει στην επόμενη περίοδο (αστικοποίηση, μετανάστευση). Επίσης, η αλλαγή της χρήσης της σταφίδας – από διατροφικό είδος πολυτελείας σε πρώτη ύλη για τη γαλλική οινόβιομηχανία – ευνόησε την επέκταση της παραγωγής σε λιγότερο κατάλληλα εδάφη, με χαμηλότερες τιμές για το προϊόν, πράγμα που κατέστησε επισφαλή τη θέση πολλών καλλιεργητών, αρκετά πριν από την κατάρρευση. Ο κόσμος της σταφίδας δεν ήταν ένας ενιαίος κόσμος «με σχετικώς υψηλά εισοδήματα στην περίοδο 1867-1892» (σ. 383) – τις δυσκολίες άλλωστε επιβεβαιώνει η στασιμότητα της αξίας των ελληνικών εξαγωγών σε στερλίνες μεταξύ 1882/85 και 1895/98. Σωστά δε, κατά τη γνώμη μου, ο Γ. Δερτιλής κρίνει αρνητικά την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας την εποχή αυτή, αν και με κάποιες αμφιταλαντεύσεις (σ. 382).

Τα προβλήματα του αγροτικού κόσμου, όσα φέρνει η εντατική εμπορευματοποίηση, η σύνδεση με τις αγορές και η εξάρτηση από τις τιμές των προϊόντων, προβλήματα που οξύνονται όταν αυτές βρίσκονται σε πτώση, δεν «φαίνονται» στα «θερμιδικά ισοδύναμα» των παραγόμενων προϊόντων διατροφής, που επιχειρεί να υπολογίσει ο συγγραφέας – με τρόπους, κατά τη γνώμη μου, επισφαλείς –⁸ για να δείξει ότι «η θερμιδική αξία... δηλαδή το συνολικό ύψος των θερμίδων που αναλογούν ανά κάτοικο... ήταν υψηλότερη από το ελάχιστο... που απαιτείται για τον μέσο ανθρώπινο οργανισμό» (σ. 358-359), ή με άλλα λόγια, να δείξει ότι το βιοτικό επίπεδο ήταν σε μέσους όρους ικανοποιητικό και οι άνθρωποι δεν «πένονταν». Αλλά η προϊούσα εμπορευματοποίηση της γεωργίας είχε προ πολλού μεταθέσει το όριο της «πενίας» – καλύτερα: της ανέχειας – στην ελληνική ύπαιθρο.

Αναδεικνύοντας τη ναυτιλία σε πολύ σημαντικό τομέα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, ο Γ. Δερτιλής εκτιμά σωστά τις επιπτώσεις της στην εγχώρια οικονομία, τις οποίες θεωρεί έμμεσες (απασχόληση εργατικού δυναμικού, εισροή συναλλάγματος, σ. 796). Αλλά τώρα η έμφαση στη διαχρονική παρουσία, ανάπτυξη και διεθνοποίηση του κλάδου, μια κάπως θριαμβολογική παρουσίαση των επιτευγμάτων του ως τις μέρες μας, οδηγεί σε υποβάθμιση των ασυνεχειών, ενώ κάποια σύγχυση μεταξύ μακροσκοπικής και μικροσκοπικής θεώρησης δημιουργεί ασάφειες και αντιφάσεις. Ο συγγραφέας αναλώνεται δηλαδή στο να αποδείξει ότι δεν υπήρξε κρίση και παρακμή της ναυτιλίας – αποδίδει μάλιστα μια μαρτυρία του 1874, που παραθέτει, σε «φοβίες και υπερβολές», ενώ ο ίδιος έχει ήδη πει ότι «η αναδιάρθρωση της ελληνόκτητης ναυτιλίας άρχισε στην δεκαετία του 1870... και δεν την πραγματοποιήσαν οι ίδιοι κεφαλαιούχοι... στους ίδιους τόπους» (σ. 780). Υπήρξε, με άλλα λόγια, κρίση και παρακμή της ελληνικής *ιστιοφόρου* ναυτιλίας και των ναυτότοπων που την στήριζαν – άλλος ένας συντελεστής των αλλαγών της ελληνικής κοινωνίας μετά τη δεκαετία του 1870. Η δημιουργία του νέου στόλου των *ατμοπλοίων* μετά το 1860/1870 από τους επιχειρηματίες της διασποράς, ανεξαρτήτως του εάν έγινε με καθυστέρηση ή όχι – και ο συγγραφέας στο σημείο αυτό συντάσσεται με την άποψη της Χαρλαύτη, ότι δεν υπήρξε ουσιαστική καθυστέρηση (σ. 797) – σήμανε μετατοπίσεις, καταστροφές και ανασυγκροτήσεις, δηλαδή *ασυνέχειες*.

Θα σταθώ λίγο περισσότερο στο θέμα των ομογενών, μια και αποτελεί κεντρικό στοιχείο στο σχήμα του Γ. Δερτιλή, αλλά και γιατί αναδεικνύει μια ιστοριογραφική αντίληψη, προνομιακά επικεντρωμένη στα πολύ υψηλά κλιμάκια της κοινωνικής ιεραρχίας, η οποία και αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το αντίβαρο των «βαριών», διαχρονικών τάσεων που συνήθως απασχολούν τον συγγραφέα – μια ιστοριογραφική αντίληψη που θα έπρεπε ίσως να συζητηθεί. Ο Γ. Δερτιλής έχει τονίσει από τα πρώτα έργα του τη σημασία του «Ελληνισμού της ομογένειας»⁹ και ασφαλώς η έμφαση αυτή έχει ευεργετικά γονιμοποιήσει την ιστορική έρευνα και έχει διευρύνει τους ορίζοντές της. Αλλά οι διαστάσεις που αποδίδονται, στο παρόν έργο, στις επιρροές των ομογενών διαστέλλονται, κατά τη γνώμη μου, υπερβολικά, ενώ η προσέγγιση είναι μονομερής.

Διότι, παρά τις διευκρινίσεις για τη διάκριση «ομογένειας» και «διασποράς» (σ. 28), στην πραγματικότητα, σε όλο το βιβλίο, ο συγγραφέας αναφέρεται προνομιακά, αν όχι αποκλειστικά, στους ομογενείς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και δη της Κωνσταντινούπολης, με οδηγό τον Ανδρέα Συγγρό – τον κρυφό πρωταγωνιστή του βιβλίου. Έπειτα, η μεγάλη σημασία, και μάλιστα διαχρονική, που αποδίδεται στον ρόλο των «ομογενών» στην ελληνική οικονομία, είναι μια εκτίμηση που δεν τεκμηριώνεται. Με τον πλούτο που σώρευαν τα ηγετικά στελέχη αυτής της «ομογένειας»,¹⁰ ο συγγραφέας θεωρεί ότι συνέβαλαν αποφασιστικά στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών της Ελλάδας (σ. 552-553), ότι υπήρξαν «παντοδύναμοι» στην αγορά συναλλάγματος και επομένως αποφασιστικοί παράγοντες της υποτίμησης της δραχμής στα 1885-1905 (αλλά και της ανατίμησής της στη συνέχεια, σ. 577, 587), ότι επέβαλαν τα πρότυπα της δικής τους επιχειρηματικής συμπεριφοράς στη «νηπιακή αστική τάξη του ελλαδικού χώρου»,¹¹ και ακόμη ότι αποτέλεσαν μέρος του «πλέγματος εξουσίας» και επηρέασαν τις πολιτικές εξελίξεις, όπως δείχνει η πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1872, το μόνο, όπως είπα, επεισόδιο της πολιτικής ιστορίας που περιγράφεται αναλυτικά στο βιβλίο.¹²

Είναι φανερό ότι τα παραπάνω αφορούν όλα τους Έλληνες χρηματιστές της Κωνσταντινούπολης (εξάλλου σε πολλές περιπτώσεις ο συγγραφέας αναφέρεται ρητά σε αυτούς), των οποίων όμως η κυριαρχική παρουσία στην Ελλάδα κράτησε περίπου μια εικοσαετία (1870-1890), όταν πράγματι, η ανάμιξή τους στην εγχώρια οικονομία (κυρίως σε κρατικά δάνεια, χρηματιστήριο και ορισμένες επιχειρήσεις), προκάλεσε αίσθηση και δημιουργήσε πολλαπλές «διαταραχές». Όμως η «παντοδυναμία» τους πρέπει να σχετικοποιείται, εφόσον και οι τρεις τράπεζες που ίδρυσαν, εξέπνευσαν στη συνέχεια, κάτι που δεν φαίνεται στο βιβλίο, και πάντως δεν αξιοποιείται.¹³ Αλλά και η εμπέδωση της εμπλοκής τους στην πολιτική κρίση του 1872 επίσης σχετικοποιείται από το γεγονός ότι, λίγους μήνες μετά τις μεγάλες επιτυχίες της Γενικής Πιστωτικής, τα πάντα ανατράπηκαν: ο Δεληγεώργης έχασε την εξουσία, οι συμβάσεις δεν υπογράφηκαν και η ΓΠΤ δεν πήρε τελικά το πολυπόθητο εκδοτικό δικαίωμα.¹⁴ Πόση διάρκεια είχε, τελικά, το «πλέγμα εξουσίας» του Ιουλίου 1872;

Και πόσο σημαντική ήταν η εισροή ομογενειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα; Ποσοτικές ενδείξεις δεν υπάρχουν, ενώ σε μερικές περιπτώσεις ο συγγραφέας κάνει λόγο και για επανεξαγωγή κερδών από τις δραστηριότητές τους στη χώρα. Τοποθετεί το σημαντικότερο ρεύμα «μαζικής μεταφοράς κεφαλαίου», στα 1898-1910, και δεν το θεωρεί συγκυριακό, αλλά σχετιζόμενο με τις «βαθύτερες διαρθρωτικές μεταλλαγές της εγχώριας ελλαδικής οικο-

νομίας» (σ. 99). Ωστόσο, την εποχή αυτή, η ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα και η ενσωμάτωσή του στα μεγάλα ευρωπαϊκά τραπεζικά δίκτυα μάλλον υπερέβαινε, πλέον, τη σημασία των ομογενειακών κεφαλαίων και είναι πιθανό ότι λειτούργησε ως όχημα για τη διοχέτευση τοποθετήσεων προς τις παροικίες του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου,¹⁵ κάτι που μάλλον επιβεβαιώνει η υπόθεση του δανεισμού των επιχειρήσεων Μπενάκη στην Αίγυπτο από την Τράπεζα της Ανατολής το 1907-1908, για την οποία μιλά αναλυτικά ο συγγραφέας (σ. 853-864).

Συζητήσιμη είναι επίσης, κατά τη γνώμη μου, η «γενικότερη ιδεολογική και οικονομική επιβολή των ομογενών στην εγχώρια αστική τάξη» (σ. 490, βλ. και σ. 653), για την οποία κάνει λόγο ο Γ. Δερτιλής. Ίσως μπορεί να διακρίνει κανείς εδώ κατάλοιπα της παλαιότερης άποψής του, ότι ουσιαστικά στην Ελλάδα δεν υπήρχε αστική τάξη ως το 1909, ή πάντως, εάν υπήρχε, βρισκόταν σε «νηπιική κατάσταση».¹⁶ Το επιχειρηματικό πρότυπο που επέβαλαν οι «ομογενείς» αφορά και πάλι, προνομιακά, τους Έλληνες της Κων/πολης και σκιαγραφείται ως εξής (σ. 32-33): «Οι ομογενείς... ήταν και τυπικοί επιχειρηματίες... και «μεταπράτες» και κερδοσκοποί... και φιλοπάτριδες. Απόφευγαν... τις πολλές επενδύσεις στην Ελλάδα και, όταν τις αποφάσιζαν, επεδίωκαν... το μεγαλύτερο και γρηγορότερο κέρδος, συνήθως απομυζώντας το δημόσιο ταμείο μέσω του δημοσίου χρέους... ασκούσαν ενίοτε και την κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο και στην αγορά συναλλάγματος... απέφευγαν τις βιομηχανικές επενδύσεις... αλλά δεν απέκλειαν και τις εγχώριες επενδύσεις με ορίζοντες πιο μακροχρόνιους, ακόμη και τις βιομηχανικές». Η επιχειρηματική τους εξέλιξη, τέλος, η οποία λειτούργησε ως υπόδειγμα και για τους ελλαδίτες, περιγράφεται ως «η διαδοχική μετάβαση των ελληνικών οικογενειακών επιχειρήσεων της ομογένειας και της διασποράς... από το εμπόριο και την παραδοσιακή ναυτιλία στις τράπεζες και τα χρηματιστήρια και από εκεί στη σύγχρονη ναυτιλία» (σ. 30).

Υπάρχει, αλήθεια, σοβαρός λόγος να διακρίνει κανείς, τόσο ριζικά, τους ομογενείς από τους ντόπιους επιχειρηματίες, όσον αφορά τα επιχειρηματικά πρότυπα; Και οι δύο από την ίδια μήτρα είχαν βγει, και σε όχι τόσο μακρινή χρονική απόσταση. Οι επικοινωνίες και οι αμοιβαίες ωσμώσεις δεν έπαψαν ποτέ, και το αρχικό πρότυπο ήταν κοινό: η επίδοση στο εμπόριο. Η μετάβαση από το εμπόριο στις τραπεζικές δραστηριότητες –στην περίπτωση των σημαντικότερων εμπόρων–, διαδικασία παρόμοια διεθνώς, έγινε και στον Πειραιά και στην Ερμούπολη όπως και στην Κων/πολη, με πρότυπο την κοινή, μακρόχρονη, επιχειρηματική κουλτούρα της Μεσογείου. Το «πρότυπο» άλλωστε, της επιχειρηματικής συμπεριφοράς των χρηματιστών της Κων/πολης δεν ήταν το μοναδικό: δεκάδες άλλοι επιχειρηματίες της ομογένειας και της διασποράς τοποθέτησαν τα χρήματά τους σε ποικίλες επιχειρήσεις μεταξύ των οποίων και βιομηχανικές (από τους Δουρούτηδες και τον Α. Φ. Παπαδάκη ως τον Ν. Βλάχαλη, τους Κούπα και τον Γ. Ζλατάνο, για να μη μιλήσουμε για τους Μυτιληνιούς της Οδησού και της Κων/πολης, που έσπειραν στο νησί τους δεκάδες καμινάδες ελαιουργείων).

Πιο σημαντικό όμως θεωρώ το ότι η ηγεμονική θέση που αποδίδεται στους μεγάλους ομογενείς επιχειρηματίες, κινδυνεύει να εξορίσει από το οπτικό πεδίο τις ενδογενείς διαδικασίες συσσώρευσης, διαφοροποίησης και διαμόρφωσης επιχειρηματικών συμπεριφορών. Για να το πω με συντομία, το σχήμα του Γ. Δερτιλή δεν περιλαμβάνει ένα δρομολόγιο σαν εκείνο του Παντε-

λή Κουλούρη, που βρέθηκε από τη Ρηχιά της Επιδαύρου Λιμηράς στη Σύρο μέσω Γυθείου, και από ράπτης έγινε βιομήχανος και εφοπλιστής: δεν περιλαμβάνει τα δρομολόγια των χιλιάδων μικρών και μεγαλύτερων ελλαδιτών επιχειρηματιών, που έφτιαξαν τις νέες ελληνικές πόλεις του 19ου αιώνα.

Το σχήμα του Γιώργου Δερτιλή για το σύστημα του «αλυσωτού δανεισμού»¹⁷ που επικρατεί μετά την ίδρυση της ΕΤΕ, προϊόν συμβιβασμού της τράπεζας με το παλαιό ισχυρό στρώμα των τοπικών τοκιστών-εμπόρων-κτηματιών, είναι μια ιδέα που επεξεργάζεται από παλιά. Αλλά πόσο άντεξε αυτό το σύστημα στον χρόνο; Και σε αυτή την περίπτωση, ο συγγραφέας μοιάζει να ευνοεί τις μεγάλες διάρκειες, αφού θεωρεί ότι «τα ολιγοπωλιακά δίκτυα δανεισμού θα διατηρήσουν την κυριαρχία τους στην αγροτική οικονομία έως τον Μεσοπόλεμο» (σ. 705) και την ίδρυση της ΑΤΕ. Δεν φαίνεται να εκτιμά ότι η Εθνική Τράπεζα, με τη διέγερση του δικτύου των υποκαταστημάτων της και του αριθμού των πελατών της, με τη διείσδυση της στην επαρχία και στην οικονομία γενικότερα, έπαιξε κάποιο ρόλο προς την κατεύθυνση του «εκδημοκρατισμού» του δανεισμού και της πτώσης των επιτοκίων. Αντιθέτως, σχολιάζοντας την αύξηση των χορηγήσεων της ΕΤΕ προς γεωργοκτηματίες, υποστηρίζει ότι το ολιγοπωλιακό δίκτυο του «αλυσωτού δανεισμού» ευνοήθηκε, «υποθέτοντας» ότι «ένα μέρος [από τις αυξήσεις αυτές] έγινε με την εγγύηση των μεγαλοκτηματιών» – αν και σε άλλο σημείο κάνει ο ίδιος λόγο, χωρίς όμως να στέκεται περισσότερο, για «τον αυξανόμενο εκχρηματισμό της οικονομίας, την ... διείσδυση μικροτοκιστών και εμπόρων στην ύπαιθρο και την ... άνοδο των νέων μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων» (σ. 389).

Τα περισσότερα από τα ζητήματα που σχολίασα, τελικά σχετίζονται, λιγότερο ή περισσότερο, με τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι ενδογενείς διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής, από τις οποίες δεν φαίνεται να αναγνωρίζει ο συγγραφέας. Η στάση αυτή συμπεκνώνεται καλά στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την περίοδο του «οικονομικού θαύματος», 1897-1910. Το «θαύμα» αυτό τεκμηριώνεται στο βιβλίο με την αύξηση του ΑΕΠ και της γεωργικής παραγωγής, τη βελτίωση των δημοσίων οικονομικών, την ανάκαμψη του εξωτερικού εμπορίου, την ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα, και όλα τούτα στο πλαίσιο της νέας διεθνούς συγκυρίας που ευνόησε τους «επιχειρηματίες της διασποράς και της ομογένειας». Και μολονότι ο συγγραφέας παραδέχεται ότι «η οικονομική ανάκαμψη δεν ωφέλησε αμέσως και γενικώς όλα τα λαϊκά στρώματα» (σ. 839), στη συνέχεια αποδίδει τη «ζοφερή εικόνα» που μεταδίδει ο τύπος της εποχής στην υπερβολή και τη μεμφιμοιρία, στον λαϊκισμό και τη στενοκεφαλία (οι όροι δικοί του, σ. 864-865), ισχυριζόμενος ότι «οι περισσότεροι Έλληνες δεν αισθάνονταν ακριβώς αγανάκτηση, απέχθεια και απελπισία, χωρίς ούτε ευχαριστημένοι να είναι ούτε να υποψιάζονται ότι η χώρα τους θα άλλαζε όψη λίγα μόλις χρόνια αργότερα» (σ. 865). Νομίζω πως απουσιάζει εδώ μια αίσθηση του βαθιά συγκρουσιακού τρόπου με τον οποίο εκτυλίσσεται το «οικονομικό θαύμα» στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα: με το βάθεμα των κοινωνικών διαφοροποιήσεων, την ανασφάλεια και την ανησυχία που δημιουργούσαν η εμφάνιση των μεγάλων οικονομικών συγκροτημάτων, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των υποδομών (λιμενικά έργα, τροχιόδρομοι, εισαγωγή αυτοκινήτου) και η εκβιομηχάνιση, σε πολλές από τις κατηγορίες πολιτών που ο συγγραφέας κατατάσσει στους «περισσότερους Έλληνες» («...ειδικευμένους εργάτες και υπαλλήλους, λεμβούχους, αγωγιάτες, μικρεμπόρους, βιοτέχνες και τε-

χνίτες»). Στην πραγματικότητα, η χώρα «άλλαζε όψη» μπροστά στα μάτια των ανθρώπων της εποχής και αυτό ακριβώς ήταν που προκαλούσε κοινωνική και πολιτική αναταραχή.

Θα κλείσω το μακροσκελές αυτό σημείωμα με δύο ακόμη θέματα, που επανέρχονται στην προβληματική του συγγραφέα και συνδέονται, κατά τη γνώμη μου, άμεσα με τα όσα ήδη έχω παρατηρήσει. Το πρώτο αφορά τους δημοσίους υπαλλήλους, σε συνάρτηση με το «πελαταιακό κράτος». Γι' αυτό το τελευταίο, σημειώνω μόνο ότι η ενδιαφέρουσα διατύπωση του Γ. Δερτιλή για το «ιδιότυπο και εξισωτικό μείγμα δημοκρατίας και πελαταιακού συστήματος» συνιστά εμπλουτισμό και εκλέπτυνση παλαιότερων απόψεών του. Ωστόσο, ισχυρό κατάλοιπο των παλαιότερων εκείνων απόψεων για το υπερτροφικό, φαύλο, πελαταιακό κράτος είναι τα όσα λέγονται για τη δημόσια διοίκηση («κακή οργάνωση και λειτουργία», «ακαταλληλότητα στελεχών» που την διαιώνιζε «η ανταλλαγή διορισμών με ψήφους», άσκοποι διορισμοί μουσικών και δασοφυλάκων, σ. 329-334), και κυρίως για τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων. Ο συγγραφέας θα απορρίψει, τελικά, την άποψη περί υπερτροφικού κράτους και καταχρηστικών προσλήψεων, την οποία σωστά θεωρεί «...μάλλον αναχρονιστική και πολύ γενικευτική» (σ. 338), εκτιμώντας ότι «οι προσλήψεις ήταν σε μεγάλο ποσοστό αναγκαίες... [ιδιαίτερα σε] ορισμένες κατηγορίες» (όπως οι δάσκαλοι, οι δικαστές, οι χωροφύλακες και οι στρατιωτικοί) (σ. 338). Μολαταύτα, εξετάζοντας την εξέλιξη του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων υπολογίζει την αναλογία του «πληθυσμού» τους (δηλαδή μαζί με τις οικογένειές τους) επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας αλλά και επί του πληθυσμού της Αθήνας-Πειραιά, όπου εμφανίζεται ότι το 85-98% του πληθυσμού της πρωτεύουσας στα 1861-1879 ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι με τις οικογένειές τους. Παρά τις ρητές επιφυλάξεις του συγγραφέα (σ. 333: «τα ποσοστά είναι υπερβολικά και τα θεωρώ απλές ενδείξεις»), η εντύπωση είναι ισχυρή, και άλλωστε αξιοποιείται μέσα στο κείμενο («με βάση τον πληθυσμό της Αθήνας, μάλιστα, η αναλογία είναι ακόμη εντυπωσιακότερη», σ. 332), ενώ ο πίνακας αναδημοσιεύεται πιο κάτω με τα ποσοστά αυτά να υπολογίζονται ως το 1991 (όπου, και πάλι, αν και μειώνονται, είναι υπερβολικά: 37% το 1991). Στην πραγματικότητα, ο υπολογισμός αυτός δεν έχει νόημα. Στους αριθμούς του πίνακα περιλαμβάνονται οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι καθώς και οι στρατιωτικοί (κάτι που δεν διευκρινίζεται), και βεβαίως, ουδέποτε βρίσκονταν όλοι αυτοί μόνο στην Αθήνα.¹⁸ Η εικόνα που προκύπτει, μαζί με παρατηρήσεις σε άλλα σημεία του βιβλίου σχετικές με τον χαρακτήρα της μετανάστευσης στην Αθήνα,¹⁹ είναι η εικόνα μιας πρωτεύουσας που συγκεντρώνει σχεδόν αποκλειστικά, μικροαστικά και δημοσιοϋπαλληλικά στρώματα.

Άφησα τελευταία τα ζητήματα της εκβιομηχάνισης, γιατί δεν πρόκειται να τα σχολιάσω αναλυτικά. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί παλαιά (και ανεπαρκή) τεκμηρίωση, με αποτέλεσμα η πραγμάτευσή του να μην είναι ικανοποιητική. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο πίνακας 50 (α-β) (σ. 598-599), που αποτελεί το βασικό τεκμηριωτικό υπόβαθρο με ποσοτικά στοιχεία για την εξέλιξη της βιομηχανίας, τα οποία όμως δεν είναι πάντοτε ακριβή.²⁰ Είναι ωστόσο ερεθιστική η άποψή του για την «ανάπτυξη χωρίς εκβιομηχάνιση», η οποία πρέπει να συζητηθεί και επιδέχεται, πιστεύω, κάποιες βελτιώσεις.

Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι δεν πρέπει να μιλούμε για «εκβιομηχάνιση» στην Ελλάδα του 19ου αιώνα επειδή, αν υπήρξε

κάποια ανάπτυξη της βιομηχανίας τότε, αυτή ήταν μόνο «ποσοτική» και δεν προκάλεσε μετασχηματισμό της οικονομίας σε βιομηχανική. «Προχωρημένη διαδικασία εκβιομηχάνισης» διακρίνει «κυρίως μεταξύ 1900 και 1940» (σ. 597) και χαρακτηρίζει «υπερβολή» τον χαρακτηρισμό της περιόδου 1867-1900 ως «πρώτης φάσης» της εκβιομηχάνισης (σ. 599) – αν και υπάρχουν, και εδώ, κάποιες αμφιταλαντεύσεις. Νομίζω πως η προσέγγιση αυτή υποκρύπτει κάποιες κανονιστικές αν όχι δογματικές αντιλήψεις για την έννοια της εκβιομηχάνισης. Πουθενά δεν ολοκληρώθηκε ο μετασχηματισμός της οικονομίας σε 2-3 δεκαετίες, ούτε καν στο μεγάλο υπόδειγμα, την Αγγλία. Άλλωστε, η διαδικασία μπορεί και να μην «ολοκληρωθεί», έτσι όπως το αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας, μπορεί δηλαδή να μην «καταστεί κυριαρχικός» ο βιομηχανικός τομέας στο σύνολο της οικονομίας, η οποία, έτσι κι αλλιώς, δεν είναι ποτέ αυτό το ενιαίο και ομοιογενές σύνολο που δείχνουν οι εθνικοί μέσοι όροι. Ξέρουμε σήμερα ότι η βιομηχανία στην Ελλάδα αναπτύχθηκε σε ορισμένες πόλεις –οι οποίες ήταν ήδη βιομηχανικές στο γύρισμα του αιώνα—²¹ και ότι συνοδεύτηκε από όξυνση των περιφερειακών αντιθέσεων. Είναι δευτερεύον, εντέλει, το αν θα χαρακτηρίσουμε ή όχι «εκβιομηχάνιση» την πρώτη αυτή φάση ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Όπως κι αν τη χαρακτηρίσουμε, έχουμε να κάνουμε με έναν αναδυόμενο τομέα της οικονομίας (καθώς και με νέου τύπου κοινωνικές αντιθέσεις), ο οποίος ακολούθησε τις πιο τυπικές και αναγνωρίσιμες διαδικασίες εξέλιξης: εναλλαγές εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης, κρίσεις και ανασυντάξεις, κύματα συγχωνεύσεων και εκκαθαρίσεων από τους πιο αδύναμους, καθετοποιήσεις, καρτελοποιήσεις και συνεννοήσεις, τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, τέλος, απόπειρες ελέγχου της αγοράς: όλα αυτά δε, πριν από το 1912. Αν δεν θέλουμε να το πούμε εκβιομηχάνιση το φαινόμενο αυτό, θα πρέπει να βρούμε πώς θα το πούμε. Η έννοια της «ποσοτικής» ανάπτυξης, πάντως, δεν λύνει το πρόβλημα: αντιθέτως, υπονοεί μια διαδικασία παραθετικής προσθήκης μονάδων, χωρίς εσωτερική συνοχή.

Μια άλλη ιστοριογραφική αντίληψη που επηρεάζει την οπτική για την εκβιομηχάνιση, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας, και σε άλλα θέματα του βιβλίου, χειρίζεται τη σύγκριση. Μερικές φορές η σύγκριση τον οδηγεί να διαβάσει την ιστορική κοινωνία που μελετά σαν το αρνητικό της φωτογραφίας (όπου στη φωτογραφία εικονίζεται κατά προτίμηση η Αγγλία...) και να εκλαμβάνει τις απουσίες ως ερμηνείες. Από τα πολλά παραδείγματα, θα αναφέρω μόνο εκείνο της Σύρου, η οποία συγκρίνεται με το Λύμπек και τις χανσεατικές πόλεις (σ. 516-517),²² πράγμα που δημιουργεί στον συγγραφέα διαθέσεις αποκαρδιωτικές: «Πώς να συγκριθούν είκοσι και τριάντα γενιές με τις δύο ή τρεις γενιές που βιώνουν και νέμονται τα 60 χρόνια της συριακής ακμής» (σ. 518).²³ Στην «Εισαγωγή», ο συγγραφέας σημειώνει ότι η σύγκριση και η χρήση προτύπων έχουν ταξινομικό στόχο και δεν σημαίνουν, βέβαια, αναγνώριση της υπεροχής του προτύπου που χρησιμοποιείται (σ. 16-18). Ο αναγνώστης δεν θα αποφύγει, ωστόσο, μια αίσθηση συντριβής και αδυναμίας μπροστά στα πρότυπα. Η προσέγγιση αυτή δεν επιτρέπει επίσης την αναγνώριση των φαινομένων στο δικό τους πλαίσιο και την κατανόηση της κοινωνίας με τους δικούς της όρους.

Θα συμφωνήσω με τον Γιώργο Δερτιλή ότι υπήρχε κάποια μονομέρεια στην «αναζήτηση της βιομηχανίας» που μας απασχολούσε όλους, κάπως τυραννικά, στις δεκαετίες του 1970 και

1980, μια μονομέρεια που υποβάθμισε τη σημασία άλλων τομέων της οικονομίας (σ. 37-38). Αλλά δεν νομίζω ότι η αλλαγή εποχής την οποία ζούμε, πρέπει να μας οδηγήσει στο άλλο άκρο, και να υποθέσουμε, με κάποια δόση αναχρονισμού, «μήπως... η Ελλάδα... έγιν[ε] απευθείας οικονομία [α] υπηρεσιών» (σ. 39: δεν το δέχεται αυτό, τελικά, ο συγγραφέας). Δεν είναι ζήτημα «σταδίων». Το ζήτημα είναι, σε ποιο πλαίσιο εντάσσουμε την ιστορία της χώρας μας. Υπάρχει, αλήθεια, κάποια χώρα από αυτές που βρίσκονται σήμερα εντός του λεγόμενου «αναπτυγμένου» κόσμου, όπως η Ελλάδα, που να μην πέρασε από την εκβιομηχάνιση, ή που να μην έχει ακόμη βιομηχανίες; Η Ελλάδα πέρασε από την εκβιομηχάνιση. Με τρόπο αντιφατικό, αποσπασματικό και δύσκολο, και χωρίς ιδιαίτερες επιδόσεις, όπως λέει και ο Γ. Δερτιλής.²⁴ Πρόσφατα μάλιστα, πέρασε και από την αποβιομηχάνιση. Και το σημαντικότερο, έχει ακόμη βιομηχανίες. Ανάμεσά τους, έχει μια δεκάδα διεθνών, πλέον, κολοσσών, ορισμένοι από τους οποίους μετρούν ζωή ενός αιώνα, ενίοτε δε και περισσότερο. Αυτό το φαινόμενο, πώς θα το ονομάσουμε και πώς θα το κατανοήσουμε;

Δυο λόγια ακόμη, πριν κλείσω, για ορισμένα ζητήματα πηγών και βιβλιογραφίας. Παρά τη χρήση εκτεταμένης βιβλιογραφίας, ο απαιτητικός αναγνώστης δεν θα βρει πάντοτε επαρκή τεκμηρίωση των απόψεων του συγγραφέα. Διαπιστώνεται μάλιστα κάποια μονομέρεια στις πρωτογενείς πηγές, με την ιδιαίτερη προτίμηση που επιδεικνύει ο συγγραφέας στη βρετανική προξενική αλληλογραφία, την οποία θεωρεί απαραίτητη πηγή για την ελληνική ιστορία (σ. 15-16, υποσ. 19), τη στιγμή που απουσιάζουν εντελώς από το βιβλίο οι ελληνικές κρατικές αρχειακές πηγές. Όσο για τη χρήση της βιβλιογραφίας, είναι ασφαλώς θεμιτή και ίσως αναγκαία η επιλεκτικότητα – προσωπικά, δεν συμφώνησα ποτέ με την ατελείωτη παράθεση τίτλων στις υποσημειώσεις. Όμως εδώ, στον βαθμό που δεν έχουμε να κάνουμε με δοκίμιο, αλλά με έργο ιστοριογραφικής σύνθεσης, από το οποίο εύλογα θα ανέμενε κανείς διασταυρώσεις και συνομιλίες με άλλους μελετητές, δημιουργεί απορία η απουσία αναφοράς, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε έργα ειδικά αφιερωμένα στα υπό διαπραγμάτευση ζητήματα, κάποτε δε και μοναδικά ή πρωτοποριακά στο είδος τους.²⁵ Μια απουσία που ενισχύει την εντύπωση της αυτοαναφορικότητας, την οποία δημιουργούν οι περισσότερες παραπομπές του συγγραφέα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Με τις αναγκαίες προσαρμογές. *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, MIET 1980, στα Μέρη Ε και Στ, και το *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια 1993, στο Μέρος Θ.
2. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας 1977, *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση*, Σάκκουλας 1984.
3. Στην «Εισαγωγή», στα Μέρη Η, Θ, ΙΑ και στο «Επίμετρο».
4. Π.χ. η εισαγωγή του δοκιμίου *Λερναίον Κράτος*, Καστανιώτης 2000, αναδημοσιεύεται αυτούσια στην «Εισαγωγή» του παρόντος.
5. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με την ίδρυση της ΑΤΕ το 1928, στο βιβλίο δεν γίνεται όμως σαφές πότε άρχισε. Ο συγγραφέας διευκρινίζει (σ. 695, υποσημ. 3) ότι η «μεταρρύθμιση του πιστωτικού συστήματος... δεν προκύπτει από μία και μόνη πρωτοβουλία του κράτους... είναι διαδοχή κρατικών πρωτοβουλιών, ενεργειών, παρεμβάσεων...», ενώ πιο κάτω ανακεφαλαιώνει: «... η μεταβολή του πιστωτικού συστήματος... διαμορφώθηκε βαθμιαίως μεταξύ 1860 και 1928» (σ. 703). Συνάγω ότι για τον 19^ο αιώνα εννοεί κυρίως τις προσπάθειες του κράτους να διευκολύνει τις χορηγήσεις της Εθνικής προς τους αγρότες, βλ. σχετικά σ. 177-179.
6. Βλ. *Κοινωνικός μετασχηματισμός...* (1977). Υποστηρίζοντας τότε τον «προ-

καπιταλιστικό» χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας τον 19^ο αι., ο συγγραφέας ήθελε να αντικρούσει την απλουστευτική άποψη ορισμένων παλαιότερων συγγραφέων (μαρξιστών και μη), ότι το κίνημα στο Γουδί το 1909 ήταν μια «αστική επανάσταση». Μετακίνηση από τη θέση αυτή σημειώνεται ήδη στην τρίτη έκδοση του έργου, το 1985, ενώ στο παρόν έργο, δεν γίνεται πλέον λόγος για προκαπιταλιστική κοινωνία.

7. Στους πίνακες αυτούς (αρ. 27-28, σ. 356-357, όπως και στον πίνακα 85 της σ. 841) δεν διευκρινίζεται ότι συγκρίνονται *ανόμοια εδαφικά σύνολα*, ενώ συγκρίνονται μεμονωμένα έτη και τριετείς μέσοι όροι με άνισες χρονικές αποστάσεις. Παρά ταύτα, ο αναγνώστης που θα θελήσει να αποκρυπτογραφήσει τον πίνακα 28, θα διαπιστώσει ότι μεταξύ 1865/68 και 1895/98, σε μέσους όρους κατά κεφαλή, μόνον η σταφίδα, η μόνη παραγωγή που δεν επηρεάζεται από την προσθήκη της Ηπειροθεσσαλίας, συνέχισε να αυξάνεται «με ταχείς ρυθμούς».
8. Επειδή δεν εφαρμόζει κοινές αρχές και κριτήρια στους υπολογισμούς του: ενώ (σωστά) δεν υπολογίζει την εξαγόμενη σταφίδα στα διαθέσιμα για τη χώρα τρόφιμα και σωστά προσθέτει το εισαγόμενο σιτάρι, συγχρόνως δεν αφαιρεί το εξαγόμενο λάδι ή το εξαγόμενο κρασί, κάτι που δικαιολογεί λέγοντας: «θεωρώ ότι οι παραγωγοί μπορούσαν να αγοράσουν προϊόντα διατροφής τουλάχιστον ίσης θερμιδικής αξίας με το τίμημα που εισέπρατταν από τις ποσότητες που πουλούσαν». Νομίζω πως δεν έχει νόημα αυτή η επιλεκτική μεταχείριση.
9. Κυρίως στον *Κοινωνικό μετασχηματισμό...* Στην αε έκδοση ήδη έκανε λόγο για την «αντιφατική και συνάμα καταλυτική επίδραση της ομογένειας» (σ. 105), βλ. και στη γαε έκδοση σ. 55 κ.εφ.
10. «Ο πλούτος των ομογενών ήταν τόσο μεγάλος ώστε οι συνολικές τοποθετήσεις στην Ελλάδα ήταν μεγάλες για τα δεδομένα της ελληνικής αγοράς συναλλάγματος και της ελληνικής οικονομίας...» (σ. 51 και 552).
11. «Στην λανθάνουσα δυναμική της νηπιακής αστικής τάξης του ελλαδικού χώρου, που διατάζει ακόμη ανάμεσα στα δυτικά πρότυπα και το αρχέτυπο της ομογένειας και της διασποράς, θα δώσει [=η έλευση των ομογενών] την αποφασιστική ώθηση προς την κατεύθυνση του αρχέτυπου, αλλά με την νέα, εκσυγχρονιζόμενη, δυτικότερη μορφή του.» (σ. 471).
12. Όταν οι ομογενείς «έδωσαν στον Γεώργιο» (που επιδίωκε την ενίσχυση του ρόλου του θρόνου) «την τελική ενθάρρυνση που χρειαζόταν» (σ. 470), για να αποπέμψει τον εκλεγμένο πρωθυπουργό Δ. Βούλγαρη τον Ιούλιο του 1872 και να αναθέσει την κυβέρνηση στον Επ. Δεληγεώργη.
13. Η Γενική Πιστωτική πτώχευσε το 1893, ακριβώς πάνω στη μεγάλη δίνη της παύσης πληρωμών και της υποτίμησης της δραχμής, η Ηπειροθεσσαλική συγχωνεύθηκε με την ΕΤΕ το 1899 και η Τράπεζα Βιομηχανίας εξαγοράστηκε από την Αθηναϊκή το 1906.
14. Στο *Ζήτημα των τραπεζών* η ανατροπή αυτή των πραγμάτων αναφερόταν σε δύο ολιγόλογες παραγράφους στην τελευταία σελίδα του βιβλίου (σ. 172-173). Στο παρόν έργο, αναφέρεται ότι «η Πιστωτική θα αποκτήσει [με τη σύμβαση της 2.11.1872] το δικαίωμα να εκδώσει χρονονόμισμα στα Ιόνια και σε όσες άλλες επαρχίες δεν υπάρχουν υποκαταστήματα της Εθνικής» (σ. 463), καθώς και ότι ο Δεληγεώργης «στις 17 Μαΐου [1873] θα υπογράψει δεύτερη σύμβαση με την Πιστωτική» (σ. 464), αλλά η αναφορά στη συνέχεια περιορίζεται στη φράση: «Πολλά από αυτά τα σχέδια δεν θα υλοποιηθούν» (σ. 464).
15. Βλ. σχετικά Χ. Χατζηωσήφ, «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, τ. Α1, σ. 309-348.
16. *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, αε έκδοση, passim και κυρίως σ. 114: «τις λειτουργίες της αστικής τάξης κάλυπτε κατά ένα μεγάλο μέρος η διασπορά».
17. «Πιστωτική αλυσιδα» ονόμαζε το φαινόμενο ο πρώτος μελετητής του, Σταύρος Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας*, MIET 1981, σ. 279.
18. Πρόχειρος έλεγχος δείχνει ότι από τους 32.376 υπαλλήλους, δημόσιους και δημοτικούς, και στρατιωτικούς, του 1907, μόνο 9.666, δηλαδή λιγότεροι από το 1/3, απογράφονται στον νομό Αττικής (βλ. Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πλη-*

θυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. 2, Αθήνα 1909, σ. 142-143). Με την ευκαιρία, σημειώνω ότι το δημοσίευμα αυτό το έχει επιμεληθεί ο Γεώργιος Χωματιανός, ένας από τα πολλά εκλεκτά στελέχη του ελληνικού κρατικού μηχανισμού του 19ου αιώνα...

19. «Όσοι μετανάστες επέλεξαν την πρωτεύουσα του νεαρού ελληνικού βασιλείου ασχολούνταν συνήθως με τα μικροαστικά επαγγέλματα, ή προσκολλήθηκαν στον Κορβανά... για να στελεχώσουν τις κατώτερες κυρίως βαθμίδες του νεόκοπου κρατικού μηχανισμού» (σ. 243).
20. Ο πίνακας αναπαράγει πίνακες του έργου του 1977 (*Κοινωνικός μετασχηματισμός...*) με ελάχιστες προσθήκες, και βασίζεται σε δευτερογενείς πηγές.
21. Αν και η διάχυση στις δευτερεύουσες πόλεις και στην ύπαιθρο ακόμη μας διαφεύγει. Ευτυχώς πρόσφατα οι έρευνες βιομηχανικής αρχαιολογίας φέρνουν στο φως ενδιαφέροντα πράγματα.
22. Η σύγκριση γινόταν ήδη στο *Ελληνική οικονομία...* του 1984.
23. Ας συμπληρώσω με την ευκαιρία αυτή ότι η ιστορία της Ερμούπολης είναι άλλο ένα κεφάλαιο που δεν φαίνεται να είναι γνωστό στον συγγραφέα: όχι μόνο δεν «κοπάζει» η επενδυτική ορμή στη Σύρο μετά το 1890, όπως λέει (σ. 518), αλλά ακριβώς τότε, μετά την καταστροφή του διαμετακομιστικού εμπορίου δηλαδή, η Ερμούπολη μετατρέπεται σε βιομηχανική πόλη. Με άλλους βέβαια, επιχειρηματίες, από εκείνους που «γίνονται ρατιέρηδες» (σ. 518) — πάλι το πρόβλημα των ασυνχειών!
24. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσω εδώ ότι οι χαρακτηρισμοί της βιομηχανίας που διατυπώνει ο Γ. Δ. αναπαράγουν παλαιά στερεότυπα ανθρώπων και ομάδων που είχαν σοβαρούς λόγους να μην επιθυμούν την εκβιομηχάνιση της χώρας: «Ήταν σχεδόν φυσικό, επομένως, να αναπτυχθούν στην Ελλάδα βιομηχανίες που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «συγκυριακές»: που προσέβλεπαν κυρίως στις ευκαιρίες μεγάλου και γρήγορου κέρδους που διακινδύνευαν τα ελάχιστα δυνατά ίδια κεφάλαια και επέτρεπαν την απόσβεσή τους στον ελάχιστο δυνατό χρόνο... και που στηρίζονταν εν πολλοίς στην κρατική προστασία... Έτσι, έως τα τέλη σχεδόν του 20ού αιώνα, η ελληνική βιομηχανία... δεν μπόρεσε ποτέ να καλύψει ευρύ φάσμα παραγωγής. Δεν ανέπτυξε ούτε έναν μακροχρονίως υγιή κλάδο βαριάς βιομηχανίας... δεν ήταν ποτέ διεθνώς ανταγωνιστική, με ελάχιστες, ως επί το πλείστον βραχύβιες εξαιρέσεις» (σ. 658).
25. Η διευκρίνιση του συγγραφέα ότι η βιβλιογραφία του «δεν ενημερώθηκε συστηματικά» «από το 1995 και ύστερα» (σ. 915) δεν απαντά στην απορία. Σημειώνω ενδεικτικά την απουσία του βιβλίου του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1990, όταν συζητούνται ζητήματα εκσυγχρονισμού στην ύπαιθρο (σ. 364-365), του μνημειώδους έργου του Κώστα Μπίρη, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957, αλλά και των πιο πρόσφατων συμβολών της Αγγελικής Φενερλή, της Ελένης Καλαφάτη κ.ά., όταν τίθεται το θέμα της ιστορίας του Σχολείου των Τεχνών (που δεν λεγόταν «Σχολή Καλών Τεχνών» και δεν ιδρύθηκε το 1830 αλλά το 1837, σ. 342), του πρώτου για το εξωτερικό εμπόριο άρθρου της Μαρίας Συναρέλλη στα *Ιστορικά*, τχ. 2 του 1984, όταν συζητείται το θέμα (σ. 372), την αποσιώπηση του έργου του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1985, όταν λέγεται ότι «λείπουν μελέτες για τη διάρθρωση της αγροτικής οικογένειας» τον 17^ο και 18^ο αιώνα (σ. 233) (το βιβλίο υπάρχει ωστόσο στη βιβλιογραφία), πολλών νεότερων μελετών περί εθνικισμού, όταν γίνεται αναφορά στο θέμα κ.ο.κ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΧΟΡΧΕ ΛΟΥΙΣ
Μ Π Ο Ρ Χ Ε Σ

Η τέχνη του στίχου

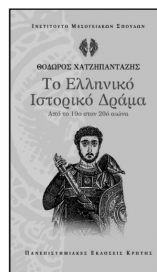
«Το κεντρικό γεγονός της ζωής μου αποτέλεσε η ύπαρξη των λέξεων και η δυνατότητα να υφαινώ αυτές τις λέξεις σε ποίηση».

Η τέχνη του στίχου είναι μια εισαγωγή στη λογοτεχνία, στο λογοτεχνικό γούστο και στον ίδιο τον Μπόρχες.

14 x 20 cm, σκληρόδετο, σελ. 118, ISBN 960-524-228-1, Τιμή 20,00 €

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

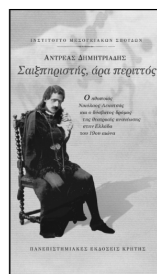
Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ

Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα

από το 19ο στον 20ό αιώνα

Μέσα από την εξέταση των σημαντικότερων ιστορικών δραμάτων της περιόδου, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να παρακολουθήσει την ιδεολογική πορεία και τις ταλαντεύσεις στους προσανατολισμούς της ελληνικής κοινωνίας στα τελευταία διακόσια χρόνια.

14 X 21 εκ. | σελ. 534 | ISBN 960-524-221-4 | Λιανική τιμή: 18,00 €

Α. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

Σαιξπηριστής, άρα περιττός

Ο ηθοποιός Νικόλαος Λεκατσάς και ο δύσβατος δρόμος της θεατρικής ανανέωσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Ο συγγραφέας του βιβλίου εξετάζει την καλλιτεχνική φαινομενολογία του Ν. Λεκατσά και τα αποτελέσματα της ανανεωτικής του προσπάθειας, παρακολουθώντας τις αδιάκοπες περιπλανήσεις του στα θέατρα της Βικτοριανής Αγγλίας, στην Ελλάδα και στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη Μαύρη Θάλασσα και στην Αμερική.

17 X 24 εκ. | σελ. 472 | ISBN 960-524-214-1 | Λιανική τιμή: 18,00 €

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583
e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr